

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

Əlyazması hüququnda

İNGİLİS ƏDƏBİYYATINDA ŞƏRQ KONSEPSİYASI (Ceyms Moriyerin yaradıcılığı əsasında)

İxtisas: 5718.01 – Dünya ədəbiyyatı (ingilis ədəbiyyatı)

Elm sahəsi: Filologiya

İddiaçı: **Lalə Şahin qızı İsayeva**

Fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

Bakı – 2021

İŞİN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi. Azərbaycan Respublikasının 1991-ci ildə müstəqilliyinin bərpasından sonra mədəni həyatımızda baş verən çevik dəyişmələr, o cümlədən dünya ədəbiyyatının bir sıra nümunələrinin daha çox orijinaldan tərcüməsi, eləcə də dünya ədəbiyyatında Şərqi mövzusunda yazılmış əsərlər əsasında araşdırmaların aparılması müasir dünya ədəbi hərəkatına olan marağın artmasında mühüm və aktual amillərdən biri hesab edilə bilər.

Dissertasiya işinin aktuallığını şərtləndirən əsas məsələlərdən biri də ingilis ədəbiyyatında Şərqi xalqlarının tarixinə, həyat gerçəkliyinə, mədəniyyət və ədəbiyyatına dair mütərəqqi meyilləri özündə təcəssüm etdirən humanist mövqedə dayanmış yazıçıların, o cümlədən Ceyms Yustinyan Moriyerin (James Justinian Morier, 1780-1849) yaradıcılıq konsepsiyasının müəyyənləşdirilməsi zəminində aparılmasıdır. Ədəbi düşüncə tariximizə yeni səhifələr yazmış ədibin Qərbi-Şərqi əlaqələri kontekstində Şərqi, o cümlədən Azərbaycan tarixinin, etnoqrafiyasının, mədəniyyətinin çoxlarına qaranlıq görünən keçmişin tarixi, mədəni-ədəbi hadisələri haqqında zəngin mənbə rolunu oynayan əsərlərinin obyektiv elmi prizmadan öyrənilməsi tədqiqat işinin aktuallığını şərtləndirir.

XIX əsr ingilis ədəbiyyatında Ceyms Moriyer yaradıcılığı üzrə Şərqi konsepsiyasının tədqiqi müasir dövrdə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində tarixi keçmişlə müasir dövr arasında ədəbi-mənəvi ehtiyacların ödənilməsi baxımından xüsusi aktuallıq kəsb edir.

Ceyms Moriyerin zəngin ədəbi yaradıcılığı əsasında Şərqi konsepsiyasının araşdırılması aktual və əhəmiyyətli məsələlərdən biri kimi dissertasiya işinin əsas mövzusunə çevrilmişdir. XIX əsr ingilis ədəbiyyatında romantizm ədəbi cərəyanının təmsilçisi kimi çıxış edən ədibin yaradıcılığında xüsusi yer tutan və hər biri iki kitabdan ibarət olan “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” və “İsfahanlı Hacıbabanın İngiltərədə macəraları”, eləcə də səyahət janrında yazdığı “1808 və 1809-cu illərdə Persiya, Ermənistan və Kiçik Asiyadan Konstantinopola (İstanbul) səyahət” və “1810-1816-cı illər arasında Persiya, Ermənistan və Kiçik Asiyadan

Konstantinopola (İstanbula) səyahət” adlı əsərləri əsasında Şərq, o cümlədən Azərbaycan konsepsiyasının elmi tədqiqat müstəvisinə gətirilməsi yeni və elmi maraq doğuran nəticələrin əldə edilməsinə zəmin yaratmışdır.

Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanının 1993-cü ildə orijinaldan Azərbaycan dilinə edilmiş tərcüməsi (romanı ingilis dilindən Zakir Səfəroğlu və Şahin Xəlilli tərcümə etmişdir) Azərbaycan auditoriyasında yazıçının yaradıcılığı ilə tanışlığın mühüm hadisəsidir. Bununla belə, ədəbin yaradıcılığının ayrı-ayrı məsələləri haqqında müxtəlif vaxtlarda Britaniya, ABŞ, Kanada və Rusiyada araşdırmalar aparılmış, monoqrafik əsərlər nəşr olunmuşdur. Atai Mühəmməd Əli, Coşkunoglu Ayten, M.Qail, Q.Krotkoff, O’Quinn Daniel, Ueynberqer Ava İnez, C.Dorri, L.İ.İsxakova, Q.Q.Noniaşvili, N.K.Orlovskaya¹ və digər tədqiqatçı

¹ Atae, M.A. Iran, Islam and James Morier: an Analysis of the Hajji Baba Novels / M.A.Atae. – The USA: University of New Mexico, – 1988. – 434 p.; Coshkunoglu, A. A Critical Survey of the Life and Works of James Justinian Morier, 1780-1849 / A.Coshkunoglu. – Turkey: – 1967. – 116 p.; Gail, M. What for You Write Hajji Baba? / M.Gail. – Persia and the Victorians. London: – 1951. – 176 p.; Krotkoff, G. Hummer – Purgstall, Hajji Baba, and the Moriers // International Journal of Middle East Studies. February, – 1987. Vol. 19, №1, – p.103-107; O’Quinn, D. Tears in Tehran / Laughter in London: James Morier, Mirza Abul Hassan Khan, and the Geopolitics of Emotion // Eighteenth – Century Fiction. Publishing by University of Toronto Press: – Fall, – 2012. Vol. 25, № 1, – p.85-114; Weinberger, A.I. The Middle Eastern Writings of James Morier: Traveller Novelist, and Creator of Hajji Baba / Ph.D. Thesis/Dissertation / – Ottawa: National Library of Canada, 1988. – 222 p.; Weitzman, A. Who was Hajji Baba? // Notes and Queries, – May, 1970. – Vol. 17, №5, – p.177-179; Дорри, Дж. Первый персидский сатирический роман «Похождение Хаджи Бабы // АН СССР Институт Востоковедения. Персидская сатирическая проза: традиция и новаторство. – М.: Наука, – 1977. – с.61-74; Исхакова, Л.И. Восток и запад в романах Джеймса Мориера о Хаджи-Бабе: особенности авторской интерпретации / Дисс. кандидата филологических наук / – Магнитогорск: ГОУ ВПО Магнитогорский Государственный Университет, 2010. – 201 с.; Нониашвили, Н.Г. Персидские переводы романа Дж.Мориера «Похождения Хаджи Бабы из Исфагана» и их место и значение в новой персидской литературе: / Автореферат дисс. кандидата филологических наук / – Баку, 1983. – 27 с.; Орловская, Н.К. Сведения о Грузии у Джемса Морьера // Вопросы литературных связей Грузии с Западом. – Тбилиси: Изд-во Тбил. Унта, – 1986. – с.180-187.

alimlərin ədibin yaradıcılığına dair yazılmış əsərlərində müəyyən elmi yenilikləri və ümumiləşdirmələri ilə seçilən problemlərin təhlil və şərhə verilsə də, Şərq konsepsiyası ayrıca tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir.

Tədqiqatın obyektinə və predmetinə. Tədqiqatın obyektinə Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macərələri” (“The Adventures of Hajji Baba of Ispahan”, 1824), “İsfahanlı Hacıbabanın İngiltərədə macərələri” (“The Adventures of Hajji Baba of Ispahan in England”, 1828), eləcə də iki kitabdan (“A Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople, in the Years 1808 and 1809”, 1812; “A Second Journey through Persia, Armenia, and Asia Minor to Constantinople between the Years 1810 and 1816”, 1818) ibarət olan “Səyahətlər” kitabları təşkil edir.

Tədqiqatın predmetinə Qərb-Şərq əlaqələri kontekstində Ceyms Moriyerin əsərlərinin ideya-bədii, üslubi və sənətkarlıq xüsusiyyətlərinin, müəllifin yaradıcılığı üzrə Şərq, o cümlədən Azərbaycan konsepsiyasının araşdırılmasıdır.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Dissertasiya işində qarşıya qoyulan əsas məqsəd XIX əsr ingilis ədəbiyyatında romantizm və realizm ədəbi məktəblərinin irs-varislik ənənələrini özündə ehtiva edən Ceyms Moriyer yaradıcılığında Şərq konsepsiyasının tədqiqatıdır. Bu məqsədin gerçəkləşdirilməsi üçün tədqiqat işində aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi müəyyənləşdirilmişdir:

– Qərb – Şərq əlaqələri kontekstində ingilis ədəbiyyatında Şərq mövzusunda yazılan əsərlərin elmi təhlili bazasında Şərq mövzusu və konsepsiyasının əsas konturlarının ümumiləşdirilməsi;

– Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macərələri” və “İsfahanlı Hacıbabanın İngiltərədə macərələri” romanları əsasında Şərq düşüncə modelinin bədii interpretasiyasının, Şərq ölkələri (İran və Azərbaycan) tarixi, mədəni yaddaş enerjisinin və ictimai gerçəkliyinin özəlliklərinin vəhdətini yaradan ədəbi-bədii mətnlərin və obrazların mahiyyətinin yeni yanaşma metodu ilə təhlil edilməsi;

– Yazıçının Səyahətlər kitablarının tarixi, ədəbi mətnləri kontekstində Azərbaycan mövzusunun və konsepsiyasının Azərbaycan xalqının milli özünüdərkində yerinin təyin edilməsi,

Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin milli düşüncə tarixində bədii əksini tapmış faktorların müəyyənləşdirilməsi;

– Şərq əlaqələri müstəvisində yazıçının erməni məsələsinə mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi və onun yaratdığı erməni Yusif və Məryəm obrazlarının uydurma olduğunun “Səyahətlər” kitablarının materialları əsasında təyin edilməsi.

Tədqiqat metodları. Dissertasiyada aparılan təhlillər əsasən tarixi-müqayisəli, eləcə də tarixi-tipoloji metodlar əsasında aparılmışdır. Qərb – Şərq əlaqələri kontekstində ingilis ədəbiyyatında ədəbi tarixi və faktoloji inikasını tapmış Şərq, o cümlədən Azərbaycan məsələsinin, ən başlıcası Ceyms Moriyer yaradıcılığında Şərq (Azərbaycan) konsepsiyasının araşdırılması filoloji tarixi və elmi-obyektivlik prinsipləri üzərində qurulmuşdur. Tədqiqat işində müasir ədəbi və elmi-nəzəri fikrin daha çox müraciət etdiyi analitik-tənqidi təhlil metoduna istinad edilmiş, ədibin yaradıcılığı əsasında müəllif konsepsiyası irəli sürülmüşdür.

Müdafiyyə çıxarılan əsas müddəalar:

– İngilis ədəbiyyatında Şərq ideya-estetik konsepsiyasının formalaşması XVIII əsrin 90-cı illərinə təsadüf edir. Lakin Qərbi Avropa yazarlarının Şərq ölkələri haqqında nəşr olunmuş tarixi, ictimai-fəlsəfi əsərləri, eləcə də Şərq dillərindən Qərbi Avropa dillərinə tərcümə edilmiş klassik sənət topluları Şərq konsepsiyasının daha əvvəlki əsrlərdə yarandığını söyləməyə zəmin yaradır;

– XIX əsrin birinci yarısında Şərq mövzusunda yazdığı əsərləri ilə şöhrət qazanmış Valter Skott, Corc Qordon Bayron, Persi Bişi Şelli, Uilyam Uordsvort, Tomas Mur və başqaları Britaniya ədəbiyyatında Şərq ölkələri xalqlarının tarixi və mədəniyyəti haqqında Qərb düşüncəsinin yeni platformasını yaratmışlar. Bu yazıçı və şairlərin sırasında həyat və yaradıcılığını əsasən Türkiyə, Azərbaycan və İran ölkələri çevrəsində səyyah, diplomat və yazıçı sözünü söyləyən Ceyms Moriyerin fəaliyyəti daha geniş diapazonu ilə diqqəti çəkir. Onun yaradıcılığı əsasında Şərq ideya-estetik konsepsiyasının araşdırılıb müəyyənləşdirilməsi tədqiqat işinin əsas platformasını təşkil edir;

– Ədibin satirik romanları adlandırılıb bilən “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” və onun məntiqi davamı sayılan “İsfahanlı

Hacıbabanın İngiltərədə macərələri”nda Şərq (İran və Azərbaycan) tarixi və ictimai həyatının, mədəniyyətinin ümumi konturlarının, eləcə də Şərq obrazlarının, dövrün ictimai gerçəkliyinin və realist təsviri meyarları ilə Şərq konsepsiyası müəyyənləşdirilir;

– Nəhayət, ilk dəfə 1812 və 1818-ci illərdə Londonda nəşr olunmuş “Səyahətlər” adlı əsərlər əsasında ədəbi-ictimai fikir tariximiz üçün dəyərli olan Azərbaycanın toponimlərinin (Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Xoy və s.), eləcə də Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin obrazları (Fətəli şah, Abbas Mirzə və onlarca başqaları) haqqında tarixi paralellərin aparılması ilə ədibin Azərbaycana münasibətinin realist mövqeyi açıqlanır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İngilis ədəbiyyatında Ceyms Moriyerin yaradıcılığı üzrə Şərq konsepsiyasının ilk dəfə olaraq araşdırılması Qərb – Şərq əlaqələri kontekstində mövzunun işlənməsi baxımından özündə üç əsas istiqaməti əks etdirir. Birincisi, XVIII əsrin 90-cı illərində “Orientalist Cons”un (Ser Uilyam Consun) yaradıcılıq fəaliyyəti ilə təşəkkül tapan Şərq ideya-bədii konsepsiyasının Ceyms Moriyer tərəfindən davamı, yaxud inkişaf etdirilməsi ədibin İran, Azərbaycan, Türkiyə kimi Şərq ölkələri və burada yaşayan xalqların tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası və bədii söz sərvətinə dair mətnlərinin yeni yanaşma metodu ilə araşdırılmasıdır.

İkincisi, mədəniyyət və ədəbiyyatı, məişət və adət-ənənələri ilə bir-birinə yaxın və doğma olan türk, Azərbaycan və fars xalqlarının taleyüklü tarixi yolunda onları birləşdirən və ayıran bir çox mətləb və məqamların ədəbi-bədii təsvirini yaradan yazıçının yaradıcılığında irs-varislik əlaqələri, dil və etnoqrafiya məsələlərinin, eləcə də milli özəlliklərin elmi təhlilə gətirilməsi araşdırmanın daha bir yeniliyi sayıla bilər.

Üçüncüsü, ədibin Şərq ölkələrində milli məsələlərin təsvirində Azərbaycan – erməni münasibətlərinin “Səyahətlər” kitabları ilə “İsfahanlı Hacıbabanın macərələri” romanının müqayisəli təhlili ilə bir sıra tarixi fakt və hadisələrin mahiyyətinin açıqlanması tədqiqat işinin elmi yeniliyi sayıla bilər.

Nəhayət, tədqiqat işində Azərbaycanın qədim mədəniyyət tarixi və XIX əsrin ilk üç onilliyində tarixi və mədəni həyatı,

Azərbaycanın tarixi, etnoqrafiyası və tarixi sərkərdələrinin həyatı və fəaliyyəti haqqında düşüncələrin elmi ümumiləşdirmələrlə təqdimatı araşdırmanın yeniliyi hesab edilə bilər.

Tədqiqatın nəzəri və praktiki əhəmiyyəti. Dissertasiya XIX əsrin birinci yarısında əsasən Şərqi mövzusunda yazdığı romanları və “Səyahətlər” dilogiyası ilə məşhurluq qazanmış, lakin zaman keçdikcə “ikinci dərəcəli” yazıçılar sırasına daxil olmuş Ceyms Moriyerin yaradıcılığı əsasında Şərqi konsepsiyasının tədqiqinə həsr olunmuşdur. Mövzu ilə əlaqədar irəli sürülən müəyyən nəzəri müddəalar, eləcə də ədibin yaradıcılığı əsasında aparılan təhlil və şərhlər Qərb – Şərqi əlaqələri kontekstində yeni araşdırmaların aparılmasında, xüsusilə ingilis ədəbiyyatında Azərbaycan mövzusunun daha əhatəli öyrənilməsində mənbə rolunu oynaya bilər. Qərbi Avropa, o cümlədən ingilis ədəbiyyatında Şərqi mövzusunun seçmə kurs kimi tədrisində də dissertasiya işinin materiallarından faydalanmaq olar. Elə düşünürük ki, tədqiqat işinin gələcəkdə tədris vəsaiti kimi nəşri müəllim və tələbələrin Şərqi mövzusu çərçivəsində Azərbaycanın tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı haqqında əhatəli təsəvvür yaratmaq imkanlarını özündə ehtiva edir.

Aprobasiyası və tətbiqi. Tədqiqat işinin əsas tezis və nəticələri Beynəlxalq və Respublika konfranslarında məruzələrdə öz əksini tapmış, konfransların materiallarından ibarət toplularda, eləcə də Respublikada və xarici ölkələrdə nəşr olunan elmi məcmuə və jurnallarda çap olunmuşdur.

Dissertasiya işinin yerinə yetirildiyi təşkilatın adı. Dissertasiya Bakı Mühəndislik Universitetinin İngilis dili və ədəbiyyatı kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Dissertasiyanın struktur bölmələrinin ayrılıqda həcmi qeyd olunmaqla dissertasiyanın işarə ilə ümumi həcmi. Dissertasiya işi giriş, 3 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Dissertasiyanın Giriş hissəsi 6 səhifə olmaqla 10281 işarə, I fəsil 39 səhifə olmaqla 73909 işarə, II fəsil 55 səhifə olmaqla 107178 işarə, III fəsil 43 səhifə olmaqla 82844 işarə, Nəticə hissəsi 3 səhifə olmaqla 4793 işarədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısı istisna olmaqla 279005 işarədir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın *Giriş* hissəsində mövzunun aktuallığı və işlənmə dərəcəsi əsaslandırılır, məqsəd və vəzifələri müəyyənləşdirilir, tədqiqat metodları, müdafiəyə çıxarılan əsas müddəalar, tədqiqatın elmi yeniliyi, nəzəri və praktiki əhəmiyyəti, araşdırmanın aprobasiyası və quruluşu haqqında elmi məlumat diqqətə çatdırılır.

Dissertasiyanın “**XIX əsr ingilis ədəbiyyatı və Şərq**” adı ilə təqdim edilən **I fəsl** iki yarım fəsildən ibarətdir. “*İngilis ədəbiyyatında Şərq: öyrənilməsi və dəyərləndirilməsi*” adlı birinci yarım fəsildə qeyd edilir ki, VII əsrin başlanğıcında anqlo-sakson ədəbiyyatında ilk ingilis tarixçisi və şair Müqəddəs Bedenin (The Venerable Bede, c.673-735) 731-ci ildə tamamladığı “İngilis xalqının dini tarixi” (“*Historia Ecclesiastica Gentis Anglorum*”) və “Varlıq kitabı” (“*Genesis*”) haqqında kitablarında ərəb işğalı haqqında ilk anqlo-sakson təsvirinə rast gəlmək mümkündür. Müəllif Qərbi Avropada müsəlman sivilizasiyasının ekspansiyası (yayılması) haqqında diqqəti çəkən məqamlara toxunmuşdur.

Müstəmləkəçilik ekspansiyasının inkişafı bir çox Şərq ölkələrinə, o cümlədən Fars ölkəsi, qədim Misir, Ərəbistan yarımadası, Siam və Çin kimi ölkələrə də nüfuz etmişdir. XVIII əsrdə şərqşünaslıq elminin təşəkkülü ədəbiyyatda da oriyentalizm adlı sahənin yaranmasına səbəb olmuşdur. Bu sahə əsasən iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Birincisi, Şərqnin ekzotikası ilə maraqlanan səyahətçilərin bu ölkələrə səyahəti nəticəsində bir sıra əsərlər qələmə alınmışdır. Məsələn, Conas Henvey Rusiyadan Fars ölkəsinə etdiyi səfər haqqında 1754-cü ildə kitab yazıb nəşr etdirmişdir. Bundan başqa, Litltonun macərə janrında yazdığı “Farsın İngiltərədən İsfahanlı dostuna məktubu”, “Fars məktubları. Ardı və ya Səlimin Londonun İsfahanlı Mirzəyə məktublarının ikinci cildi” romanları Şərq mövzusunə həsr olunmuş əsərlər kimi oxucuların hüsn-rəğbətini qazanmışdır.

İkincisi, “Şərq ruhu”nun yeni formada təqdimi ilə bağlıdır. Bu halda Şərq yalnız dekorasiya, bəzən isə maskalanmaq rolunu oynayırdı.

Buna baxmayaraq, bir sıra yazıçıların Şərqlə bağlı yaradıcılığında qeyd etdiyimiz hər iki istiqamətə rast gəlmək mümkündür. İkinci istiqamətin Corc Qordon Bayron və Persi Bişi Şelli kimi şairləri olmuşdur. Birinci istiqamətin nümayəndələrinin əsərlərində isə “Şərq” tamamilə başqa çalarda – daha çox ekzotik, hərəmxanalı, macərə dolu, sirli bir aləm kimi təqdim edilirdi. Buraya Səmuəl Teylor Kolric (“Küblə xan”, 1816), Robert Sauti (“Talaba”, 1801, “Kəhamın lənəti”, 1810), Uolter Səvic Landor (“Kəbr”, 1812) və başqaları aid idi.

İrland əsilli Tomas Murun “Lala Ruk” poeması Şərq mövzusunda yazılmış ən məşhur əsərlərdən biri sayılır. Ədəbiyyatşünas K.Tiander ingilis ədəbiyyatı tarixçilərinin fikrindən çıxış edərək Ceyms Moriyerin romanını Tomas Houpun (Thomas Hope, 1770-1831) “Anastasi və ya yunanın xatirələri” (“Anastasius; or, Memoirs of a Greek”, 1819) və Eduard Jon Treloninin (Edward John Trelawny, 1792-1881) “Kiçik oğulun macəraları” (“Adventures of a Younger Son”, 1831) kimi Şərq mövzusunda yazılmış romanlarla eyni səviyyədə dayandığını söyləmişdir.

Görkəmli ingilis oriyentalisti Ser Uilyam Consun (Sir William Jones, 1746-1794) “Asiya dillərindən edilmiş əsasən tərcümələrdən ibarət olan şeirlər” toplusu (“Poems, Consisting Chiefly of Translations from the Asiatick Languages”, 1772), “Sakontala, yaxud bədbəxtlik gətirən üzük: Hind dramı” (“Sakontala, or The Fatal Ring: An Indian Drama”, 1789) və digər əsərləri, “Azititik tədqiqatlar” (“Asiatick Researches”) jurnalında dərc etdirdiyi məqalələri ingilis – Şərq ədəbi əlaqələrinin qiymətli töhfələri sayıla bilər.

Lakin “*Siz bizə axtarışlar üçün vaxt imkanı verin və biz Asiyanın bütün elmlərini, incəsənətini və ədəbiyyatını Avropaya köçürəcəyik*”² yazan Ser Uilyam Consun özünün həm də Şərqdə mədəniyyət, incəsənət və ədəbiyyat “imperialisti” kimi çıxış etdiyini söyləmək olar.

² Franklin, M.J. Orientalist Jones. Sir William Jones, Poet, Lawyer and Linguist, 1746-1794 / M.J.Franklin. – USA: Oxford University Press, – 2011. – p.240

Valter Skott Orta əsrlər dövründə Avropa ilə Şərq (ərəb) mədəniyyətlərinin qarşıdurmasına, iki dünyanın dramatik çarpışmasına həsr etdiyi “Talisman” romanının (1825) ön sözündə öz romanından bir il əvvəl nəşr olunmuş “İsfahanlı Hacıbabanın macərələri” romanının Şərq haqqında ən gözəl realist sənət abidəsi olduğunu etiraf etmişdir³.

Ceyms Moriyer Şərq adət-ənənələrinə yaxından bələd olmuş, “İsfahanlı Hacıbabanın macərələri” romanında onların qrotesk şəklində (mübaligəli və gülünc tərzdə) təsvirini yaratmışdır.

Birinci fəslin *“Azərbaycan Qərb-Şərq əlaqələri kontekstində”* adlanan ikinci yarım fəslində Şərq dəyərləri arealında Qərb – Şərq əlaqələri sintezində ədəbi-bədii, eləcə də elmi-tənqidi fikrin təsvir, təhlil və şərhləri ilə bağlı müəllifin polemik fikir və müddəaları əksini tapmışdır.

Son dövr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında diqqəti çəkən vacib və aktual əhəmiyyətli məsələlərdən biri məhz Britaniya yazarlarının yaradıcılığında az və ya geniş şəkildə bədii ifadəsini tapmış Şərq mövzusunun öyrənilib tədqiq edilməsidir.

İngilis şərqşünası Ser Uilyam Consun “Fars dilinin qrammatikası” (“Grammar of the Persian Language”, 1771) adlı kitabına Azərbaycan və İran şairlərinin əsərlərinin bir qisminin fars dilindən ingilis dilinə ilk tərcümələri daxil edilmişdir. Xüsusilə Ömər Xəyyamın rübailərinin ilk tərcümələri də Ser Uilyam Consun adı ilə əlaqələndirilmişdir. Eləcə də Azərbaycanın dünya şöhrətli, XII əsr Azərbaycan İntibah dövrü ədəbiyyatının qüdrətli şairlərindən Xaqani Şirvani, Nizami Gəncəvi yaradıcılığı ilə bağlı fikir və mühakimələri, xüsusilə “Fars dilinin qrammatikası” kitabına Ömər Xəyyamın rübailəri və Səfəvilər dövrü Azərbaycan şairi Məsihinin qəsidəsi daxil edilmişdir. Ser Uilyam Cons həmin şeiri “Məsihinin türk qəsidəsi” (“A Turkish Ode of Mesih”) adı ilə çap etdirmişdir.

Ədəbiyyatşünas Maykl C.Franklin, Ser Uilyam Consa həsr etdiyi monoqrafiyasında onun Azərbaycan şairlərindən Əfzələddin Xaqani ilə Nizami Gəncəvini ciddi mütaliə və əsərlərindən müəyyən

³ Scott, S.W. Talisman. / S.W.Scott. An Electronic Classic Series Publication. Copyright. Printed in the USA ©, – 2009. – p.4

tərcümələr etdiyini qeyd edir.

Milli-mənəvi sərvətimizin ən məşhur abidələrindən biri Aleksandr Xodzkonun (Çodzkonun) ingilis dilinə tərcümə etdiyi “Koroğlu” (London, 1842) dastanında hadisələrin zamanı və məkanı türk əsilli Cəlalilərlə əlaqələndirilir.

Ceyms Moriyerin birinci “Səyahət” kitabında Cəlalilər tayfası və onların məskunlaşdığı əsas məkanın – yurd yerinin İrəvan olduğu, eləcə də onların köçəri həyat yaşadığı söylənilir:

“...Sözün həqiqi mənasında bizim qocaman ev sahibinin duruşu ilə bu yer-yurddan başqa heç nə uyğunluq təşkil edə bilməz. Onun camaatı Cəlalilər tayfasının bir parçası idi və məskunlaşdıqları əsas yurd yeri İrəvan idi, lakin onlar ölkəni başdan-başa gəzib dolaşırdılar:

*Yamyaşıl otlaplardan otlaplara mal-qaramızı otarardıq,
O yerlərdə ki, çöllər, təzə-tər çeşmələr onların ürəyincə idi.
O vaxtlar ağır zəhmət yox idi: onlar heç nəyə fikir verməzdi
Lakin vəhşi heyvanlarla meşə müharibəsi aparardı.
Və geniş düzənliklərdə onların sürü və dəstələri bəslənərdi;
Təbiətin xoşbəxt, müqəddəs oğlanlarıydı onlar!
Həqiqətən də, əsl qızıl əsri idi.”*

“Asudəçilik qəsri”, XXXVII⁴.

(Tərcümə bizimdir – L.İ.)

Bədii və poetik üslubda Azərbaycan türkləri haqqında yazılmış nümunələr Şərq məsələləri çevrəsində ədibin qədim Azərbaycan və onun sakinlərinin tarixinə yaxından bələd olduğunu söyləməyə zəmin yaradır.

Tədqiqat işinin **“Şərq mövzusunun tədqiqində yeni yanaşma”** adlanan **II fəsl** iki yarım fəsildən ibarətdir. **“Ceyms Moriyerin əsərlərində Şərq gerçəkliyi və onun bədii təcəssümü”** adı ilə təqdim edilən birinci yarım fəsildə göstərilir ki, Ceyms Moriyer ömrünün 69 ilinin təxminən on ilini – 1808-ci ildən 1815-ci ilədək və 1824-cü ildən 1826-cı ilədək diplomat işləmişdir. Yazıçı “İsfahanlı

⁴ Morier, J.J. A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the Years 1808 and 1809 / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.308-309

Hacıbabanın macərələri” romanını Şərqlə tarixinə, məişətinə həsr etmişdir⁵. İran şahlığı, despotizminin kəskin ifşasını verən əsər haqqında İran şahının səfiri Mirzə Abdul Həsən Ceyms Moriyerə ünvanladığı məktubunda etirazını bildirmişdi.

Zəngin obrazlar silsiləsi ilə – ayrı-ayrı peşə sahibləri, bərbər Həsən, karvansara qapıçısı Əli Məhəmməd, tacir Osman ağa, şair Əsgər, həkim Mirzə Əhmək, zabit Mirəlxor, qatırçı Əli Katir, şahzadə Xarabqulu Mirzə, falçı Tir Nigahi, dərzi Abdulla, çörəkçi Həsən, dəllək Kor Əli, kababçı Yənəki, Hacıbabanın sevgilisi Zeynəb kimi maraqlı obrazlar silsiləsi təqdim edilmişdir. Bu obrazların hər birində İran həyatının bir parçası ifadə edilmişdir. Əlbəttə, Hacıbaba əsərin əsas obrazıdır. Hiyləgər sərgərdandan diplomat vəzifəsinə kimi macərəli bir yol keçən Hacıbaba romanın hadisələrinin açıqlanmasında oxucu diqqətini özünə çəkir.

İsfahan, Tehran, Məşhəd, Xorasan, İstanbul, Ciddə, Qucarat, Surat, Kirmanşah, Astarabad, Herat, Semnan, Kərund kəndi, Qazi papaq dağı, Kərəc çayı, Qamışlı, Gəncə qalası, Əştərək kəndi, Eçmiədzin, Üçkilsə, Ağrı dağı, Pəmbək çayı, Həmədan, Hamamlı, Göylü kəndi, Zəngi çayı və s. coğrafi məkanların romanda təsviri Ceyms Moriyerin İran və qonşu ölkələrin ərəziləri barəsində zəngin məlumat sahibi olduğundan xəbər verir.

Ceyms Moriyerin nəinki türk leksikonuna, bütövlükdə türk dünyasının hər qarışına yaxından bələdçiliyini təsdiq edən nümunələr ədibin Şərqlə (türk) həyatına, adət-ənənələrinə yaxından bələdliyini təsdiq edən ədəbi fakt kimi diqqəti çəkir.

Mərhum tənqidçi və ədəbiyyatşünas, prof. Yaşar Qarayev Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında xarici ölkələrdə Azərbaycanla bağlı çap olunmuş hər şeyi öyrənib ona münasibət bildirərək qiymətləndirməyin, obyektiv tarixi təzad və paradokslara ən yüksək peşəkar təsəvvürün yaradılmasının vacib və aktuallığı barədə yazırdı: *“Tam”, “bütöv həqiqət” konsepsiyası klassik irsə münasibətin bir sıra məsələlərinə də yenidən qayıtmağı, ideoloji təcrübənin müasir*

⁵ Morier, J.J. The Adventures of Hajji Baba of Ispahan. [In Three Volumes, Second Edition] / J.Morier. – London: John Murray, Albemarle Street, – 1824. Vol. I, – 311 p.; Vol. II, – 351 p.; Vol. III, – 382 p.

*dərsləri ilə ona bəzi təshihlər verməyi tələb edir... ”*⁶.

XIX əsrin birinci yarısında Şərq mövzusunun bədii sənət təcəssümünün “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanında böyük sənətkar qüdrəti ilə qələmə alındığını söyləmək olar. Ceyms Moriyerin Şərq adət-ənənələri və obrazları haqqında təsvirinin reallıqlar və tarixilik meyarları ilə yazıldığı bədii fakt kimi diqqəti cəlb edir.

Ədibin romanında Şərq-Qərb qarşıdurmasının ilk baxışdan o qədər də diqqəti çəkməyən məqamları vardır. Axı, romanın ümumi mündəricəsində, hər şeydən əvvəl, yazıçının xristianlığa və islama münasibətinin təzahürləri, yaxud dalğaları istər-istəməz araşdırma prosesində daha aydınlığı ilə görünür. Onu da qeyd edək ki, yazıçının 1818-ci ildə nəşr etdirdiyi “Səyahətlər” kitabının ikinci hissəsinin XXI fəslində, təxminən 10 səhifəlik portret cizgilərində onun qədim türk Azərbaycan şəhəri İrəvanda şəxsən Sərdarla görüşü qələmə alınmışdır. *“Onların adətləri, orduları, atlarını yəhərləmək üçün ləvazimatlar onların əsl türk olduğundan xəbər verirdi...”*⁷ yazan Ceyms Moriyer qədim İrəvanın türklərə məxsus yurd yeri olduğunu söyləmişdir.

Valter Skott “Tilsim” (“Talisman”) romanına yazdığı ön sözdə Şərq mövzusunda əsərlər yaradan ingilis yazıçıların, o cümlədən Ceyms Moriyerin yaradıcılıq manerasına toxunaraq yazırdı: *“Biz indi onu söyləyə bilərik ki, “Anastazius”un müəllifi (Tomas Houp) kimi “Hacıbaba”nın müəllifi (Ceyms Moriyer) həm də Lesajın yumoru, Fildinqin gülüşü ilə Şərq xalqlarının adət və çatışmazlıqlarını böyük sənət qüdrəti və dəqiqliyi ilə tərənnüm etmişdir”*⁸.

Ədibin yaradıcılığında Şərq konsepsiyasının əsas meyarlarından biri də onun Şərq (İran və Azərbaycan) tarixi, mədəni, ədəbi və ictimai mühitinə xüsusi yazıçı həssaslığı ilə yanaşmasıdır.

⁶ Qarayev, Y. Cəsarət – sərvətdir. – Qarayev Yaşar. Meyar – şəxsiyyətdir / Y.Qarayev. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – s.57

⁷ Morier, J.J. A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the Years 1810 and 1816 / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.318

⁸ Scott, S.W. Talisman. / S.W.Scott. An Electronic Classic Series Publication. Copyright. Printed in the USA ©, – 2009. – p.4

Romanın bədii-estetik keyfiyyətlərini tənzimləyən bu kimi elementlər isə Ceyms Moriyerin Şərq ictimai-fəlsəfi düşüncə kontekstində onun yaratdığı Şərq konsepsiyasının ən səciyyəvi detalları kimi diqqəti çəkir.

Ceyms Moriyerin ictimai həyat və tarixi gerçəkliklə əlaqədar yazıçı duyumu və deyimi ilə elmi-tarixi mənbələr, məxəzlər əsasında yazdığı “Səyahətlər” kitablarında, eləcə də Şərq mövzusunda həsr etdiyi romanlarında ictimai həyat problemlərinə əsasən realist mövqedə dayandığını söyləmək olar.

“Tarixi hadisələr və Şərq xarakteri” adlanan ikinci yarımfəsildə Ceyms Moriyerin yaradıcılığı əsasında İranda və Azərbaycanda XIX əsrin birinci yarısında tarixi hadisələrə yazıçı mövqeyinin və ədəbi-bədii təsvirlərinin müqayisəli təhlili verilmiş, ədibin yaratdığı Şərq obrazlarının bədii təcəssümü bədii yaradıcılıq prinsipləri baxımından təhlil müstəvisinə gətirilmişdir.

Prof. Yaşar Qarayev “Tarixi salnamə, yoxsa yaddaş” adlı araşdırmasında yazırdı: *“Mətbuat, səyahətnamə, memuar formaları, tragik maarifçi qəhrəmanlar, aşkar təbliği və publisist ideya mövqeyi, rəşadət əlamətləri – maarifçiliyin janrla yanaşı poetikada da davam edən səciyyəvi əlamətləri sırasına daxil olur”*⁹.

İngilis ədəbiyyatı tarixində “Səyahətlər” adlı iki cildlik monumental kitabları ilə ədəbiyyata vəsiqə alan Ceyms Moriyerin publisist mövqeyi arxasında onun yazıçı istedadından irəli gələn hadisələrin bədii təsvirində gələcək bədii romanlarının təməlini yaratdığını qeyd etmək istərdik. “Səyahətlər”də yazıçı seyrçi mövqeyində dayanmır, sadəcə olaraq fakt və hadisələri sadə üslubda təsvir etmək məramından çox onlara bədii don geyindirib fakt və hadisələrə ictimai fikirlə bədii ideyaların vəhdətini yaratmaq platformasında dayanır.

Ceyms Moriyerin “Səyahətlər” adlı hər iki kitabında onun özünəməxsus üslub tərzini, bədii leksikası, İran, xüsusilə Azərbaycan toponimlərinin, tarixi şəxsiyyətlərin təsvirində fakt və həqiqətlərin realist boyalarla təsviri üslub çeşidliliyi ilə qabarıq şəkildə nəzər-

⁹ Qarayev Yaşar. Cəsarət – sərvətdir. – Qarayev Yaşar. Meyar – şəxsiyyətdir / Y.Qarayev. – Bakı: Yazıçı, – 1988. – s.230

diqqəti cəlb edir. Müəllifin çoxşaxəli yaradıcılığına xas realist və romantik konsepsiya xüsusilə onun tarixi fakt və sənədlər, ələlxüsus yazıçı müşahidələri əsasında qələmə aldığı “Səyahətlər” kitablarının forma və şəkil əlamətlərinin daha çox real və bədii məzmununa xidmət edir.

Şərqi xalqlarının, o cümlədən Azərbaycan, fars və türk xalqlarının ictimai tarixi fonunda, mədəniyyət, ədəbiyyat, dil və milli xarakterlərin ədəbi cizgilərini yaradan ədib fakt, mənbə və şahidi olduğu hadisələrin çevrəsində öz mövqə və münasibətinin bədii-keyfiyyət orijinallığını əsas faktor kimi təqdim etmişdir.

“1810-1816-cı illər arasında İran, Ermənistan və Kiçik Asiyadan Konstantinopola ikinci səfər” adlı kitabında ədibin XVIII əsrin əvvəllərində Hindistandan Azərbaycanın paytaxtı Bakıya ziyarətə getməyin Məkkə ziyarətinə bərabər olduğunu göstərməsi səbəbsiz deyildir. Ceyms Moriyer kitabının XVI fəslində yazırdı: *“İrəliyə doğru yol ilə gedərkən tək-tənha piyada bir hindli ilə rastlaşdıq. Əlində silah yox, çubuq tutan bu zəvvar Bakı ziyarətindən qayıdıb Banarasa (Hindistanın şimalında Qanqa çayının sahilində Hindistanın mənəvi-ruhani, dini mərkəzi sayılır – L.İ.) gəldi. O, təəcüb doğuran fərəh, sevinc hissi ilə addımlayırdı və o, bizi şən əhval-ruhiyyə ilə salamlayanda yaxşı hərəkət edirmiş kimi bir məmnunluq hiss etdi. Elə zənn etmək olar ki, belə ruhani hərəkətlər hind xarakterinə tamamilə uyğun gəlir. Bununla belə Məkkə ziyarətinə başqalarının müşayiəti ilə karvanla gedən adamla tək-tənha uzaq yola çıxan və bütün çətinliklərə sinə gərib öz məqsədinə çatmağına çalışan zəvvar arasında çox böyük fərq vardır”*¹⁰ (Tərcümə bizimidir – L.İ.).

VII əsrdən Azərbaycanın tarixi səhnəsini tərk etmiş maqların, yaxud muğanlıların sonrakı əsrlərdə, Ceyms Moriyerin təsvir etdiyi səhnədəki kimi Bakıya, Atəşgədəyə ziyarətə gəlməsi, sadəcə olaraq adi bir zəvvarlıq deyil, doğma Vətən torpağını ziyarətə gələn “müasir hindli”nin yox, əslində qədim soy-kökü ilə bu torpağa – müqəddəs

¹⁰ Morier, J.J. A Journey through PERSIA, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the Years 1810 and 1816 / J.J.Morier – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.243

Vətən torpağına bağlı Azərbaycan türk mühacirlərinin ziyarəti təsiri bağışlayır.

Ceyms Moriyerin “Səyahətlər” adlı birinci kitabına Qacarlar sülaləsinin bir sıra nümayəndələri, o cümlədən şahzadələri haqqında təqdim olunan obrazlı təsvirlər arxasında ədibin topladığı məlumat və faktlar incə ştrixləri ilə oxucu diqqətini çəkir. Əslində bu tarixi obrazlar Azərbaycan türk sərkərdələri və əsilzadələri haqqında oxucuda dolğun təsəvvür yaradır. Həmin obrazlardan biri Azərbaycanın qubernatoru, şahzadə Abbas Mirzənin qardaşı Şiraz şahzadəsi Hüseyn Əli Mirzədir. Taxt-tacın varisi Abbas Mirzə kimi onun qardaşı Hüseyn Əli Mirzənin atası Fətəli şahın əziz-xələflərindən biri olmuşdur. Onun xalq arasında böyük rəğbət və məhəbbət sahibi olduğu özünəxas yazıçı təhkiyəsi ilə bədii üslubda qələmə alınmışdır.

Ceyms Moriyerin təsvir etdiyi tarixi şəxsiyyətlər daha çox oxucu yaddaşında tarixi-ədəbi obraz kimi qalır. Bu obrazlar sırasında İranda çox savadlı alim kimi tanınan məşhur alim, Nadir şahın baş katiblərindən biri olan Mirzə Məhəmməd Əlinin ikinci oğlu Mirzə Əbül Həsən tarixi həqiqət və faktlar çevrəsində araşdırmış, onun şəxsiyyəti, həyat yolu və fəaliyyətinin ədəbi-bədii təsviri oxucu diqqətinə çatdırılmışdır.

Ədəbi-bədii parçanın tarixi fakt və yazıçının yaratdığı Mirzə Əbül Həsən obrazının dili ilə təqdim olunması sənədli hekayə təsiri bağışlayır. Yazıçının obrazlı dili və üslubu ilə canlı tarixə ekskurs kimi diqqəti çəkir.

Mirzə Əbül Həsən və onun qan qohumlarının başlarına gələn qəzavü-qədər, yaxud faciəli səhnələr fonunda yazıçı tarixin acı tarixi həqiqətləri haqqında müəyyən aydınlıq yaradır.

Dissertasiyanın **III fəsl** **“Ceyms Moriyerin Şərq konsepsiyası”** adlanır. Bu fəsil də mütənasib olaraq iki yarım fəslə ayrılmışdır. Birinci yarım fəsilə **“Yazıçının yaradıcılığında Azərbaycan faktoru”**ndan söhbət açılır.

Çağdaş ədəbi-mədəni inkişaf tariximiz üçün vacib və aktual sayıla bilən mənbələrdən birinin Ceyms Moriyerin “Səyahətlər” kitabı təşkil edir. Təxminən 900 səhifədən – iki kitabdan ibarət olan “Səyahətlər”in ideya-estetik konsepsiyası Şərq (İran və Azərbaycan)

ölkələrinin qədim tarixi və mədəniyyəti, ədəbiyyatların təşəkkülü və inkişafı tarixində klassik sənət adamlarının əsərlərinin əsas mövzu xüsusiyyətləri, estetik dəyəri, görkəmli tarixi şəxsiyyətləri haqqında bilgilərin verilməsi və onların müasir Şərqi ölkələrinin (İran və Azərbaycan) Qərbi Avropa ölkələri tarixi, mədəniyyəti və ədəbiyyatı əlaqələri müstəvisində açıqlanır.

Ceyms Moriyerin yaradıcılığında Şərqi konsepsiyası ilə bağlı diqqət çəkən məsələlərdən biri müəllifin Zərdüşt peyğəmbər və onun müqəddəs kitabının nüsxələri barədədir. Yazığının “Səyahətlər” dilogiyasının birinci kitabının 254-cü səhifəsində bədii-estetik orijinallığı ilə seçilən mətn verilmişdir. Həmin mətnin tərcüməsini diqqətə çatdırırıq:

“Şirazda yaşayan ingilislərin rezidenti (diplomatik elçidən bir rütbə aşağı diplomatik nümayəndə) Cəfər Əli məni məlumatlandırdı ki, İranda kəbirlərin (atəşpərəstlərin) sayı ilbəl azalır. Onlar (kəbirlər) hökumət tərəfindən o qədər təhqirə və əzab-ışğəncəyə məruz qalır ki, axırda ya müsəlmanlığı qəbul edir, ya da Hindistandakı məsləkdaşlarının yanına mühacir olurlar. Onların (kəbirlərin) Atəşgədəsi, yaxud torpağın içində geniş ərazidə qazılmış müqəddəs, toxunulmaz ünsürlərin mühafizə edildiyi əsas atəş məbədi Şirazın cənub şərqindəki on yeddi fərsənglik məsafədə olan Firuzabadda yerləşmişdir. İndi məbədin girişi bağlanmışdır və atəş həqiqətən də, Məhəmməd şəriətinə görə Peyğəmbərin doğum günündə söndürülmüşdür. Firuzabad xarabalıqlarının qalıqları bu şəhərin keçmiş şöhrəti və əhəmiyyətini bir daha təsdiq edir. Yəzd (İrannın mərkəzi hissəsində şəhər – L.İ.) indi kəbirlərin və onların inancının yerləşdiyi böyük bir məkandır; lakin onlar (kəbirlər) Türkiyədə yaşayan ən miskin yəhudilərdən də kasıbdırlar və daha çox həqarətə məruz qalmışlar. Zərdüştün əsərləri onun davamçısı Camaz tərəfindən toplanmış, indi o vaxtdan ən nadir nüsxəyə çevrilən “Camaznamə” adlı kitaba çevrilmişdir”¹¹ (Tərcümə bizimidir – L.İ.).

¹¹ Morier, J.J. A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the Years 1808 and 1809 / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.254

Qədim mədəni və ədəbi tariximizin müasir oxucuya o qədər də məlum olmayan tərəfləri haqqında yazıcının təqdim etdiyi ədəbi mətnlərin şərh müəyyən cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Zərdüşt Peyğəmbərin sonralar xalq arasında yayılmış və onun davamçılarından biri olan Camaz adlı şəxs tərəfindən toplanıb yayılması faktı barədə demək olar ki, avestaşünas alimlərin əsərlərində məlumat verilməmişdir.

Ceyms Moriyerin birinci “Səyahət” kitabında elatlar (Elauts) tayfası haqqında aşağıdakı şərh xüsusilə diqqəti çəkir:

*“Hər bir dövrdə köçəri tayfalar fars və türk imperiyalarının əhalisinin mühüm hissəsini təşkil etmişdir. Kiçik Asiyada onları türkmənlər, Assuriyada və Ermənistanda kürdlər, İraqda və Farsda (Pəriya, yaxud İranda) elatlar. ... Ean Haukal belə bir hesablamaya aparıb ki, yalnız Farsda (Pəriyada, yaxud İranda) onların zəmsinə, ya da tayfalarına daxil edilən əhalinin sayı beş yüz min ailəni birləşdirir”*¹² (Tərcümə bizimdir – L.İ.).

Ədibin “Şahsevən tayfasının elatları” (“Elauts of the Tribe Choisevend”) kimi təqdim etdiyi şahsevənlər tayfasına gəlincə, bir məqamı xatırlatmaq istərdik. I Şah Abbas (1587-1629) hakimiyyəti dövründə Azərbaycanın mərkəzi hakimiyyətini daha da gücləndirmək məqsədi ilə bir çox türk tayfalarını, o cümlədən əfşarları, qacarıları öz ətrafında sıx birləşdirərək bu tayfalar ittifaqına Şahsevənlər adını verib “şahsevən” adlı xüsusi milli şah qvardiyasını yaratmış və elə o vaxtdan isə həmin tayfalar elə bu adla tarixin yaddaşında qalmışdır.

Yazıçı yeri gəldikcə türk tayfalarından – kəbrlərdən, şahsevənlərdən, əfşarlardan... maraqlı məqamları yada salır, Qərb oxucusuna onların məşğuliyyətini, dini etiqadını, mübarizlik əzmini, cəsarətini dilə gətirir.

Ceyms Moriyer “Səyahətlər”ində səyahətçidən, yaxud ingilis səfirliyinin diplomatından daha çox əsl yazıçılıq istedadını və bacarığını təsbit edən ədib kimi çıxış edir. O, İranda, Azərbaycanda

¹² Morier, J.J. A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the Years 1808 and 1809 / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.395

keçirdiyi hər günün, hadisənin təsvirində daha çox olduğu şəhər və kəndlərin bədii obrazını yaradır.

Hər bir tarixi fakt qarşısında ədibin təsvirində milli qan yaddaşı ilə əlaqədar təsvirlər Azərbaycan konsepsiyasının mövcudluğunu bədii fakta çevirir. Belə bir bədii fakt isə ruhani dəyərlərlə zəngin olan ölkənin milli tarixi özünəməxsusluğunu ifadə edir.

İkinci “Səyahətlər” kitabında Ceyms Moriyer Azərbaycan türklərinin öz doğma dilində deyil, fars dilində yazıb oxumaq, təhsil almaq məcburiyyətində qaldığını aşağıdakı kimi təqdim etmişdir:

*“Ölkənin doğma dili türk dili olduğu halda, buradakı məktəblərdə uşaqlara fars dili öyrədirlər”*¹³.

Tarixən Azərbaycan türk dili təqiblərə məruz qalmışdır, lakin bu dildə danışan xalqın şifahi və zəngin ədəbiyyatı, zərb-məsəlləri, dastan, rəvayət və nağılları zaman-zaman bu dilin gözəlliyini, şirinliyini qoruyub saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan türk xarakterini, xüsusilə Azərbaycan şahzadələrinin milli hiss, qüruruna və onların cavabdehliyinə dair ədəbi düşüncələri vacib faktorlar kimi diqqəti cəlb edir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, Azərbaycan mentalitetində türkçülüynün tarixinə və müasir vəziyyətinə ən yaxşı ekskurs təsiri bağışlayır.

“Ceyms Moriyer və Azərbaycan” adlı ikinci yarımfəsildə qeyd olunur ki, Ceyms Moriyerin yaradıcılığında xüsusi yer tutan Azərbaycan mövzusu ilk baxışdan ədibin əsərlərində xüsusi istiqamət kimi diqqəti cəlb etmir. Lakin Azərbaycan tarixinə, mədəniyyətinə və ədəbiyyatına bələdçilik edən və daha çox İran adı altında təqdim olunan materialların daxili kontekstində Azərbaycan ərazisi və Azərbaycan kimliyi dəqiq və aydın təsvir elementləri və təfərrüatı ilə oxucu yaddaşında silinməz izlər buraxır.

“Səyahətlər” adlı ikicildlik kitabın aktuallığı və əhəmiyyəti ondadır ki, bu kitablarda təsvir edilən milli tarixi-mənəvi dəyərlərimiz, habelə Azərbaycan türklərinə xas milli-etnik

¹³ Morier, J.J. A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the Years 1808 and 1809 / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.271

xüsusiyyətlər, adət və ənənələr, regional hadisə və faktlar seçilən janrın ahənginə və ruhuna uyğun düzənlənmişdir.

Ceyms Moriyerin “Səyahətlər” dilogiyasının ikinci kitabında (XIV fəsil) yaratdığı obrazlar sırasında “Abbas Mirzə xarakteri” (“Character of Abbas Mirza”) adlı kiçik sərlövhədə toplanmış materialda Azərbaycan sərkərdəsinə xas milli xüsusiyyətlər ədibə xas bədii üslubda təqdim edilmişdir. Aşağıdakı mühakiməyə diqqət yetirək: “*Dünyanın az ölkəsində Abbas Mirzə kimi cəzbedici bir adama nadir halda rast gəlmişəm*”¹⁴ (Tərcümə bizimidir – L.İ.).

Ceyms Moriyer Azərbaycan sərkərdəsindən söhbət açarkən onu “*bu mənada və əsas etibarlı ilə İskəndər (Makedoniyalı İskəndər – L.İ.) kimidir*” (“In this respect, and upon the same principle, he is Like Alexander. *Cultu curaque corporis hand multum supra privati eminens.* Quint. Curt.Lib.i.ch.4”)¹⁵) deyərək təqdim etmişdir.

Azərbaycan ordusu və onun sərkərdəsi Abbas Mirzə haqqında söylənilən fikir və təsvirlər yazıçının Azərbaycan həqiqətlərinə yaxından bələdçiliyinin aydın təzahürüdür.

Ədibin qısa, yığcam portret təsvirində Azərbaycan sərkərdəsinə məxsus əxlaqi-mənəvi dəyərlərin cizgiləri ön plana çəkilmişdir. İran – Rusiya müharibəsində torpaq və istiqlal uğrunda gedən mübarizədə ailəvi problemlərdən çox öz vətəninin azadlığı naminə hər şeyi qurban verməyə hazır olan, “olum, ya ölüm” sualının dilemması qarşısında Azərbaycanın əsl döyüşkən ordu komandanının şəxsi taledən çox milli istiqlal yolunda hər bir vətən əsgərinin Azərbaycan üçün çox şey demək olduğunu söyləməsi təsadüfi deyildir.

Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” və “İsfahanlı Hacıbabanın İngiltərədə macəraları” dilogiyasında tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazlarına da rast gəlmək mümkündür. Belə obrazlardan biri Qacarlar sülaləsindən olan İran şahı Fətəli şahın

¹⁴ Morier, J.J. A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the Years 1810 and 1816 / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.215

¹⁵ Morier, J.J. A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople, in the Years 1808 and 1809 / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.216

(onun əsl adı Baba xan olmuşdur) obrazıdır. Fətəli şah əslində Ağa Məhəmməd şah Qacarın qardaşı oğlu idi.

Ceyms Moriyerin Azərbaycanın (İranın) dövlət xadimi olan Fətəli şah Qacarı da şair kimi tanıdığı müəyyən qədər yeni fakt kimi diqqəti çəkir. Şərqsünas alim Edvard Qrənvil Braun “Persiyanın ədəbi tarixi” (“A Literary History of Persia”) adlı monoqrafik araşdırmasının IV cildində Fətəli şah Qacarın şairliyi haqqında annotasiyasında yazırdı: “*He was something of a poet, and composed numerous odes under the pen-name of Khaqan*”¹⁶.

“O, hardasa şair kimiydi və Xaqan təxəllüsü ilə xeyli sayda mədhiyyə, qəsidələr yazmışdır.”

Ceyms Moriyerin “Səyahətlər”ində Persiyada (İranda) Azərbaycan tayfalarından hərbi qulluğa çağırılmış gənclərin ordunun ən şücaətli və cəsur əsgərlər olduğu vurğulanır. Ədib yazırdı: “*Bir qayda olaraq onları (ordu üçün əsgərləri) öz soy-kökünə sadıq və həmişə ən çətin vəziyyətdə bir-birinə arxa-dayaq olan Azərbaycanın köçəri tayfalarının içindən seçiblər. Bu, bizim qiyam adlandırma biləcəyimiz daimi tendensiyaya çevrilibdir, lakin onlar ərz, yaxud bəyan etməklə buna nail olublar. ... Erkən uşaqlıq çağından düşərgə həyatına adətkar olan, hər cür çətinliyə və iqlimin şıltaqlığına vərdişkar olan bu adamlar təpədən dırnağa əsl əsgərlərdir. Onlar heç bir ərzağı olmadan, giley-güzarsız yürüşlərə çıxıblar. Özünəxas bu kimi keyfiyyətləri ilə onlar bəlkə də dünyadakı hər hansı qoşuna tay-bərabərdir*”¹⁷ (Tərcümə bizimdir – L.İ.).

Milli özünəməxsusluğu şərtləndirən və Azərbaycanın tarixi şəxsiyyətlərinin İranın tarixində mühüm rolunu görənlər və dəyərləndirənlər ədibin real tarixi hadisələrlə romantik ingilis düşüncəsinin sintezini yaradaraq orijinal ədəbi üslub, yeni təsvir və ifadə vasitələri ilə Şərq ideya-estetik konsepsiyası çevrəsində Şərq –

¹⁶ Browne, E.G. A Literary History of Persia. Volume IV. Modern Times (1500-1924) / E.G.Browne. – Cambridge: The University Press, – 1969. – p.146

¹⁷ Morier, J.J. A Journey through Persia, Armenia and Asia Minor to Constantinople between the Years 1810 and 1816 / J.J.Morier. – London: Longman, Hurts, Rees, Orme and Brown, – 2005. – p.214

Azərbaycan konsepsiyasının yeni tipini yaratdığını söyləmək mümkündür.

Dissertasiya işinin *Nəticə* hissəsində aparılan araşdırmanın əsas elmi müddəə və qənaətlərini aşağıdakı kimi təqdim edirik:

– Ceyms Moriyerin əsərlərində Şərq konsepsiyasının formalaşmasının təkamül qanunauyğunluqlarının müəyyənləşdirilməsi, hər şeydən əvvəl, onun Şərq (Azərbaycan, türk, fars) xalqlarının mənəvi-ruhani dünyasının realist dərkinin təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər;

– İngilis ədəbiyyatında estetik hadisəyə çevrilən roman janrı, xüsusilə Şərq mövzusunda yazılan əsərlər romantizmin inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Hələ maarifçilik dövründə – XVIII əsrdə “Şərqli qəhrəman” anlayışının ədəbi dövriyyəyə daxil edilməsi fəlsəfi düşüncə baxımından maarifçiliyin ən böyük uğuru sayılmışdır. Lakin bütün bu kimi pozitiv istiqamətlərlə yanaşı Şərq ölkələrinə və Şərq mövzusunda marağın siyasi aksiyaya olduğunu heç cür inkar etmək olmaz;

– Ceyms Moriyerin ədəbiyyatın ədəbi növləri sırasında özünəməxsus yeri ilə seçilən səyahətnamə janrında yazdığı iki cilddən ibarət olan “Səyahətlər” kitabında Şərq (Azərbaycan) konsepsiyasının qırmızı xətlə keçdiyi müəyyənləşdirilmişdir;

– Yazıcının yaradıcılığında faktiki materiallar təhlil edilmiş, “İsfahanlı Hacıbabanın macərələri” romanında “Yusiflə Məryəmin hekayəti” fəslində bədii boyalarla verilmiş obraz və hadisələrin ermənilərin deyil, gürcülərin adı ilə əlaqədar olduğu təsdiq edilmişdir;

– Azərbaycan yazıçısı və maarifçisi Zeynalabdin Mərağayinin iki cilddən ibarət olan “İbrahim bəyin səyahətnaməsi” romanının Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macərələri” romanının təsiri altında yazıldığı ədəbi-tənqidi fikrin mütəxəssislərinə məlum olsa da, hər iki yazıcının əsərləri üzrə tarixi və ədəbi paralellər əsasında ayrıca tədqiqat işinin yazılmasına ehtiyac vardır. Hər iki yazıcının romanında İranda Qacarlar hakimiyyəti dövrünün adət və ənənələrinin, sosial gerçəkliyin təzadlı mənzərələri sənətkarlıqla oxucu diqqətinə çatdırılmışdır;

– Ceyms Moriyerin sənədli təhkiyəsi ilə Şərqlə Qərbin düşüncə adamları arasında canlı rabitə yaratması onun tarixi-əxlaqi və ədəbi,

eləcə də humanist dəyərlərə realist baxışlarının təzahürü səciyyəsi daşıyır;

– Yaxın və Orta Şərq xalqlarının şair və mütəfəkkirlərindən Əbülqasim Firdovsi, Ömər Xəyyam, Nizami Gəncəvi, Sədi Şirazi, Hafiz Şirazinin söz-sənət mülkünə yaxından bələd olan Ceyms Moriyerin Şərqə həsr etdiyi əsərlərindən seçmələrlə bədii nəsrinin təhkiyəsi ədibin Şərq konsepsiyasının məzmun keyfiyyətlərinin əsas göstəricilərindən biri hesab edilə bilər;

– Ədibin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” və “İsfahanlı Hacıbabanın İngiltərədə macəraları” romanları maarifçi və romantik ənənələrin vəhdət və kontekstində Şərq, o cümlədən müstəbid rejimlərin iç üzünü açan sənət nümunələridir. Bu romanlar Ceyms Moriyerin ictimai-siyasi satirası ilə Şərq mövzusunun nə olduğunu və bu haqda necə yazmağın sirlərini aşayan edən sənət abidələri statusunu qazanmışdır;

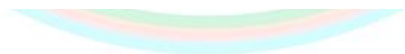
– Ceyms Moriyerin Şərq konsepsiyasını özündə ehtiva edən əsərləri “şərqli”, o cümlədən fars, Azərbaycan, türk xarakterləri, eləcə də klassik Şərq mədəniyyəti, ədəbiyyatı korifevləri və onların ədəbi irsinin dünya sivilizasiyasında mövqeyi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Lakin XIX əsrin əvvəllərində müsəlman ölkələrində, xüsusilə İranda və Azərbaycanda sivil inkişafın nisbətən aşağı mərhələsində olduğunu ədəbi və bədii əsərlərinin süjet xəttinə gətirən ədibin bu ölkələrdə mədəni inkişafın Qərbi Avropa düşüncə tərzinə uyğun şəkildə aparılmasının vacib və zəruriliyini göstərməsi, heç şübhəsiz ki, müasir dünyamızda intensiv inkişaf yoluna qədəm qoymuş qloballaşma prosesinin ilkin təzahürü kimi dəyərləndirilə bilər.

Dissertasiyanın əsas məzmunu və elmi müddəaları müəllifin aşağıdakı məqalə və tezislərində əksini tapmışdır:

1. “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanında Şərq koloriti // – Bakı: Bakı Qızlar Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2008. № 1, – s.161-164
2. Şərq, yaxud İslam dünyası ingilis ədəbiyyatında // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2012. № 2, – s.217-221

3. İngilis ədəbiyyatında Şərq mövzusunun öyrənilməsinə yeni baxış // Modern Approaches in English Language and Literature. 2nd International Young Researcher's Conference. – Bakı: – 27 April, – 2012. – s.128-130
4. Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanında tarixi hadisə və faktların bədii təcəssümü // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVII Respublika elmi konfransının materialları: [2 cilddə]. – Bakı: ATU, – 18-19 noyabr, – 2012. c. II, – s. 56-57
5. Britaniya ədəbiyyatında Şərq mövzusu: ədəbi reallıq və saxtalaşdırmalar // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr edilmiş Gənc tədqiqatçıların I Beynəlxalq konfransı. Materiallar. – Bakı: – 25-26 aprel, – 2013. – s.554-555
6. Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanında Şərq adət-ənənələri və obrazları // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – 2013. № 3, – s. 270-275
7. Ceyms Moriyerin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanı milli-mənəvi dəyərlər kontekstində // Doktorantların və gənc tədqiqatçıların XVIII Respublika elmi konfransının materialları: [2 cilddə]. – Bakı: Azərbaycan Dillər Universiteti, – 19-20 dekabr, – 2013. c.II, – s.193-195
8. Ceyms Moriyerin yaradıcılığında Türk mövzusu (Müəllifin “Ayişə. Qars qızı” romanının materialları üzrə) // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 91-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların II Beynəlxalq elmi konfransı. Materiallar. – Bakı: – 18-19 aprel, –2014. – s. 368-369
9. О некоторых аспектах переосмысления истории, обычаев и нравов восточных народов (на базе творчества Джеймс Мориера) // Релігія, релігійність, філософія і гуманітаристика у сучасному інформаційному просторі: національний і інтернаціональний аспекти. Збірник наукових праць (за матеріалами ІХ Міжнародної науково-практичної конференції від 29 по 30 грудня 2014 року). Рубіжне: від-во СНУ ім. В.Даля, – 2014. – с.27-29

10. Ориентализм Джеймса Мориера и его роль в формировании образа Востока в английской литературе // The Fifth European Conference on Languages, Literature and Linguistics. 10th Proceedings of the Conference (February 10, 2015). – Austria. Vienna: “East West” Association for Advanced Studies and Higher Education GmbH, – 2015. – p.50-56
11. Ceyms Moryerin “İsfahanlı Hacıbabanın macəraları” romanında Şərq leksikasına dair // Azərbaycan xalqının Ümummilli Lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 92-ci ildönümünə həsr olunmuş Gənc tədqiqatçıların III Beynəlxalq elmi konfransı. Materiallar: [2 cildə]. – Bakı: – 17-18 aprel, – 2015. c.II, – s. 862-863
12. Ceyms Moryerin ideya-estetik konsepsiyası: “Avesta”, kəbrlər, yaxud atəşpərəstlər //– Bakı: Bakı Dövlət Universiteti, Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, – 2016. №4 (100), – s.264-266
13. Ceyms Moryerin əsərləri: tarixi fakt, hadisələr və yazıçı təxəyyülü // – Bakı: Bakı Slavyan Universiteti, Humanitar Elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi, – 2016. №4, – s.149-152
14. Ceyms Moryerin yaradıcılığında Azərbaycan mövzusu və konsepsiyası // – Bakı: Azərbaycan Dillər Universitetinin Elmi Xəbərləri, – c. I,– 2016. №5, – s.189-195
15. On Artistic Incarnation of Culture, Literature, and National Characters in James Morier’s Travel Books // – Almaty: Kazakh University, Al-Farabi Kazakh National University, Eurasian Journal of Philology: Science and Education, – 2019. No 4(176), – p.30-36



Dissertasiyanın müdafiəsi _____ 2021-ci il tarixində saat ____ Azərbaycan Dillər Universiteti nəzdində fəaliyyət göstərən ED 2.12 Dissertasiya şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ1014, Bakı şəhəri, Rəşid Behbudov küçəsi, 134.

Dissertasiya ilə Azərbaycan Dillər Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq mümkündür.

Dissertasiya və avtoreferatın elektron versiyaları Azərbaycan Dillər Universitetinin rəsmi internet saytında yerləşdirilmişdir.

Avtoreferat _____ 2021-ci il tarixində zəruri ünvanlara göndərilmişdir.



Çapa imzalanıb: 29.06.2021

Kağızın formatı: 60x84 1/16

Həcm: 36699 işarə

Tiraj: 100 nüsxə